

Els noms catalans del mosquit

JOAN VENY

INTRODUCCIÓ

1. En la síntesi romànica del «mosquit» destinada a l'*Atlas Linguistique Roman* i feta juntament amb João Saramago (Saramago-Veny 1997), presentàvem un estudi de les motivacions dels diversos significants del dípter en totes les llengües romàniques. En aquella ocasió, no vaig tenir oportunitat de tractar amb prou extensió i detall els noms catalans d'aquell insecte, entre altres raons per partir d'una xarxa de 40 punts. La consideració de les dades corresponents al total de les 190 localitats de l'*Atlas lingüístic del domini català* ens permetrà ara de:

- 1) presentar un mapa més detallat de les diverses àrees lèxiques, amb algun significat nou;
- 2) tractar més a fons els problemes etimològics i motivacionals;
- 3) considerar l'atenció que la normativa ha donat a l'ampli ventall de significants.

2. En el nostre estudi, ens referirem solament al mosquit comú (*Culex pipiens*), tenint en compte que alguns dels noms aquí recollits poden referir-se a una altra espècie (*Chironomus plumosus*, per ex.) o tal vegada a individus de sexe diferent, car no hem d'oblidar que és la femella de l'espècie la que pica i s'alimenta de sang d'aus i mamífers, mentre que el mascle no pot picar i es nodreix dels sucus de flors i fruites (Vilarrúbia 1989, 293-296; Zahradník-Chála 1990, 462; Reichholf-Riehm 1986, 222-224).

Comentarem primer els derivats dels mots llatins SCINIPHES i CULEX: passarem després als de formació romànica: *moixall*, *rantell*, *marfull*, *rinxola*, amb les seves variants.

CÍNIFE

3. *Cínife* és pres del llatí SCINIPHES (o CINIPHES, -FES) «arna, corc», on és manlleu al grec *sknipes* (*knipes*, *sknifes*) (Ernout-Meillet, s.v.). Ja apareix a Sant Isidor (DECH, s.v.). En català l'única documentació és del s. XIII (*Costums de Tortosa*):

Les aygues tornar en sang, e atressí en ranas. *cínifes* e en totes cínomies (ap. DCVB).

Es tracta sens dubte d'un cultisme (com en castellà), que no es torna a documentar posteriorment. No ha estat mai popular en català, com ho demostra el tractament fonètic (esperaríem **cínfe* o **cínve*) i la manca de derivats dialectals. En canvi, en portuguès es troben restes d'un tractament semipopular, *sínfano*, amb metàtesi (DECH; Saramago-Veny 1997)¹.

CULEX

4. *Culex* (i *culix*) és el mot corrent en llatí per a designar el mosquit. I el seu possible derivat *CULICINUS grec, amb Ascoli, Wartburg (FEW, s.v. *culex*) i García de Diego (1985), que és l'origen de les formes catalanes actuals *coí*, *coïn*, *escoïn*, *cuí*, *coïc*, *cuïc*, *cuít*, vives al Matarranya, Priorat i Camp de Tarragona². Es tractaria d'una forma CULICE incrementada amb el sufix diminutiu -INU; ja en llatí aquell mot havia rebut altres sufixos diminutius (*culiculus*, *culicellus* [Ernout-Meillet]) i el procediment no és desconegut en època romànica (cat. *mosquill*, *mosquí*, potser *rantell*, *randilla*, cf. & 13; cast. *mosquito*). L'evolució hauria estat aquesta:

*CULICINU > *colzin > *cozin > coïn > coí, cuí

¹ Coromines també inclou l'asturià *chínfanu* «Orfio común, Belone vulgaris (= cat. *agulla*, *Belone belone*) por comparación de los dientes de este pez, agudos como sierra, con el agujijón del cínife», però Barriuso (1986, 58-59) creu millor explicar el semantema per «los saltos que el belónido suele dar fuera del agua, a modo de cortos vuelos» o bé com a procedent del gallec *chípano* (*Scomberesox saurus*, cat. *trunfau*), en relació amb el verb *chímpas(se)* «saltar, llançar».

² *Coí* (Massalió), *cuí* (Valljunquera, Vall-de-roures, la Ginebrosa), *coïn* (Aiguaviva) [ALDC], *escoïn* (ALDC); *coïc* (Scala Dei [Bru 1887, 155]), *cuïc* (Cambrils [ALDC]), Tarragona, Valls, Reus, Vimodí, Barcelona [DCVB]), *cuít* (Camp de Tarragona [Montoliu 1915, 45]).

És a dir, sonorització de —C'— (com *deseembre* < DECEMBRE), pèrdua de la vocal intertònica (*e* o *i*), desaparició de la *l* velar en contacte amb la vocal també velar (com *pugó* < *pulgó*, *puça* < *pulça*), emmudiment de la [z] intervocàlica (com *veí* < VICINU, cat. ant. *deembre* < DECEMBRE) i manteniment (*coïn*) o desaparició (*coí*) de la *-n* final. La *o* seria etimològica (CULEX, amb U breu) i, per tant, en el cas del català no faria falta remuntar-se a una atracció paronímica de CULICE (amb U breu) a PULICE (amb U llarga) per a poder explicar la [ü] del fr. antic *cusin* (fr. modern *cousin*). *Cuí* ofereix un tancament en [u] propiciat pel hiat i sobretot per l'harmonia amb la [i] accentuada. *Escoïn* s'ha acrescut amb un prefix. *Cuïc* deuria l'oclusiva final a impulsos onomatopeics, més presents en la variant de Marçà, *uít*; la mateixa explicació afectaria *cuít* que Montoliu (1915, 45) volia remuntar a *CULICITU, proposta rebutjada per Moll i per Coromines, que veu impossible «una formació en -ITU com a derivat d'un substantiu, més que més essent nom de la mateixa cosa o ésser que el primitiu i no havent-hi un verb en -IRE que el justifiqui» (DECat, s.v. *cuïc*).

Meyer-Lübke (REW) i Coromines (DECat) creuen més aviat en una etimologia estrictament onomatopeica, car veuen dificultats fonètiques en l'evolució de *CULICINU al fr. *cousin*, car hom esperaria *coucín (i *couchin al nord). Moll (DCVB), respecte de les dues propostes, afirmava que «no s'ha dit encara la darrera paraula». Pel que fa al francès, les dificultats desapareixen si tenim en compte que l'hipotètic *coucín podia homonimitzar-se en *cousin* (nom de parentiu; Buysens, 1965). I pel que fa al català, les variants en *-n* final del Matarranya, que Coromines i Moll desconeixien, donen força a la nostra proposta, que parteix d'un derivat de *CULICINU, modificat possiblement per la imitació onomatopeica que hauria provocat l'addició de *-t*, *-c* (*cuïc*, *cuít*) o la reducció a *uít*.

La variant *cosí* del Rosselló és evidentment tributària del francès, llengua oficial des del s. XVIII que ha exercit una forta influència en aquell dialecte (Veny 1982, 54-55, 70-71).

MOIXALL

5. En diversos punts del Rosselló trobem *moixall* (Salses, Joc, Sant Cebrià) i la variant *moixal* (Estagell, Salses —on alterna amb la forma palatalitzada—)³, que a primera vista podríem considerar una variació de sufix (*-al* < *-ALE*, *-all* < *-ACULU*), però topem amb el problema del radical velar MUSC-, que donaria *moscal o *moscall.

Ara bé, atesa la localització septentrional d'aquestes formes, hem de pensar en una introducció del mot des de terres occitanes (ja es documenta *moissala* en occità antic), un més dels múltiples mots baixats de més enllà de les Corberes

³ Les dues formes són absents del DCVB; el DECat sols cita *moixal*.

(Veny 1980). Per a l'occità, Coromines, conscient de les dificultats de la palatal del lexema base i —afegiria— d'un ètim *MUSCIALE, proposat per Alibert (1966), aventura la possibilitat que el sufix *-al* de l'occità s'originés en el derivat *moissalon*, potser dissimilació de *moissonon, que s'hauria format sobre *moisson* (< llat. MUSCIONE) més el sufix diminutiu *-on* (< llat. -ONE)⁴. Arribat l'occ. *moissal* al català del Rosselló, s'hauria produït la palatalització de [js] en [ʃ] (occ. *moissal* > cat. *moixal*) i la ulterior assimilació de la *l* a la palatal anterior (*moixall*) o bé simplement hauria tingut lloc un canvi de sufix (*-al* > *-all*).

Documentació:

«oun gros mouchall desde tems l'achourdába» (Saisset, ap. Gallart 1994).

El mot també és testificat a Caseponce (*Altra manada de faules de La Fontaine*, 1932 [DCVB]) i Elisabet Oliveres-Picó (1964, ap. Gallart 1994).

MOSCARD

6. *Moscard* es va formar sobre *mosca* (< llat. MUSCA) amb el sufix augmentatiu, o augmentativodespectiu, *-ard* (< germ. HARD), tot i que és insòlit el canvi de gènere *masculí* → *femení* en l'addició d'aquest sufix (*mosca* → *moscarda* «mosca ceballonera, mosca grossa», *oliva* → *olivarda* «Inula viscosa», *esquella* → *esquellarda* «esquella grossa», *pinta* → a. *pintarda* «pinta grossa», etc.); l'occità, per contra, sí que ofereix exemples del dit canvi: *bota* → *botard* «bóta gran», *bola* → *bolard* «bola grossa», *laituga* → *laitugard* «lletuga grossa», *nòtz* (*nòse*) → *nosard* «nou grossa», etc. (Veny 1992, & II). Aquest aspecte, però, no ens ha d'empènyer a atribuir el cat. *moscard* a influència occitana, entre altres raons perquè en aquesta llengua el mot té un altre valor («tavec», Mistral, 1878)

Avui és mot propi de les Balears, però a l'Edat Mitjana concixia una àrea més àmplia, car ja apareix en Eiximenis i Bernat Metge (DCVB, DECat). El context de l'obra d'aquest darrer deixa clara la referència a «mosquit»:

La nit passada, per *moscards* qui les han enujades, no han pogut dormir (*Somni*, III).

En el català continental, però, degué ser aviat substituït per *mosquit*, car no el citen Busa-Nebrija 1507, Torra 1640, Lacavalleria 1696, Esteve 1803, Labèrnia 1839, diccionaris que, en canvi, sí que recullen *mosquit*⁵.

⁴ Recordem que en català *moixó* (< MUSCIONE) ha passat a «ocell».

⁵ Només una excepció, *Bulbena* (1919), que inclou *moscard* com a segona entrada i en qualitat de «territorial»: «*Moscart. ter. V. mosquit*».

MOSQUIT

7. *Mosquit* ocupa la major part del domini, com pot veure's en el mapa, a voltes convivint amb altres denominacions (*moixall, costí, rantell, randell, rampell, randilla, marfull, coi(n), rampelleta, tarantella*), que probablement corresponen a varietats de l'insecte. És evidentment un derivat de *mosca*, però no és clara la seva formació. Comptem amb dues interpretacions. Francesc de B. Moll (DCVB), partint de la primera documentació de Sant Vicent Ferrer (s. XIV):

Veus ací los *mosquitos* que no parlen sinó de la terra (*Sermons*, I, 203)

amb una forma coincident amb el castellà, pensa en la probabilitat que sigui un castellanisme primerenc.

Coromines, en canvi, creu que el mot s'ha format en català: sabedor de la inexistència del sufix *-it* (< -ITTU) en aquesta llengua, recorre a una analogia amb el model

cabra - cabrit → *mosca - mosquit*

Aquesta interpretació resulta enginyosa, com tantes altres de l'il·lustre etimologista català, però cal reconèixer que resulta un xic forçada: per què *cabra* i *cabrit*, sense el reforç d'altres parelles, havien d'esdevenir model inductor de *mosca*-*mosquit? Si el gascó *mosquit* és considerat autòcton (Bloch-Wartburg) i probablement també el friülà [moʃk'it] (Saramago-Veny 1997), potser caldrà trobar una explicació interna fora de la inducció *cabra - cabrit*. És ben cert, d'altra banda, que una documentació tan antiga (Sant Vicent Ferrer, Jordi de Sant Jordi, *Procés de les olives* [DCVB]), una presència sistemàtica en els nostres lexicògrafs, com hem vist, i una àrea geogràfica quasi total fan dubtar d'una procedència castellana.

En qualsevol cas, es tracta d'un mot plenament integrat en la llengua, que s'ha ramificat en valors figurats («bevedor de vi»⁶, «jove presumit»⁷, «núvol petit»⁸, «joc d'infants»⁹), que ha tingut força homonimitzadora (*pop mesquer* ha passat a *pop mosquit*)¹⁰, que ha generat diverses parèmies (com *Vol de mosquit, pluja tot seguit* [DCVB]) i que, fins i tot, encara que localitzadament, ha modificat la seva estructura morfològica pel que fa al sufix, substituït per *-ill* (*mosquill*, però que podria ser occità) o *-í* (*mosquí*).

⁶ Esteve 1803, Labèrnia 1839.

⁷ Fiter 1913, Griera *Tresor*, Quintilingüe.

⁸ Salvat 1934, DCVB.

⁹ Un joc no enregistrat als diccionaris dialectals; al nostre poble (Campos, Mallorca), de nins, hi jugàvem sovint: en deïem *mosquit a l'aire*.

¹⁰ Concretament a Mallorca i Eivissa (vegeu M. Alvar [ed.], *Léxico de los marineros peninsulares*. IV, Madrid, 1989, 689).

La documentació mallorquina més antiga de *mosquit* és d'un malnom: «Jaume Vives, à[lies] *Mosquit*» (1639).

8. Des del punt de vista semàntic, és gairebé segur que el significat «mosquit» va passar pel de «mosca petita». Abona aquesta interpretació el fet que aquest valor semàntic es mantingui a les àrees on usen un altre mot per a «mosquit»¹¹:

Sta. Maria de Corcó	<i>rantell / mosquit</i> «no pica; té forma de mosca, però petita».
Lledó	<i>randell / mosquit</i> «no pica; és com una mosca».
Ciutadella	<i>moscard / mosquit</i> «surt de sa fruita; sa vinjolita també en menja».
Maó	<i>moscard / mosquit</i> «més petit que sa mosca».
L'Alguer	<i>tintura / mosquit</i> «mosca petita».

De fet, el fr. *moucheron* confon sovint els dos conceptes; les dades dels atlas francesos ho testifiquen en gran escala¹² i Rey (1994) ja d'óna a entendre aquesta ambigüitat amb aquestes paraules:

«“petit insecte volant”, sens resté vague» (Rey 1994, s.v. *mouche*)¹³.

A altres localitats catalanes, *mosquit* presenta el sema «que no pica» enfront d'un altre significat (o d'una altra variant):

Maçanet de Cabrenys	<i>randell / mosquit</i> «no pica gaire».
Banyoles	<i>rantell / mosquit</i> «més petit; sembla que és el que no pica».
Girona	<i>rantell / mosquit</i> «no pica».
Begur	<i>rantell / mosquit</i> «és gormand d'una cosa dolça».
Campins	<i>rampell</i> «el que pessiga a la nit» / <i>mosquit</i> .
Sant Boi de Llobregat	<i>randilla</i> «pica amb més vereno, amb més rabior» / <i>mosquit</i> .
Vinaixa	<i>marfull / mosquit</i> «no pica».
L'Alcúdia de Carlet	<i>rantella</i> «més llarga que el mosquit i pica més fort» / <i>mosquit</i> .
Borriana	<i>mosquit</i> «pica» / <i>mosquitet</i> «no pica».
Vilafranca del Maestrat	<i>mosquit picador / mosquit</i> .

Igualment en aquest sentit es manifesta el *Diccionari Aguiló*:

«*Randell* (Olot, Figueres, Tortosa): Espècie de mosquit del gènere *Culex*, que pica de nits, y es distingeix dels altres que no piquen que en diuen *mosquits*» (*Dicc. Aguiló*, s.v.)¹⁴.

¹¹ Reproduïm respecte a *mosquit* els comentaris que han fet literalment els informadors de l'ALDC.

¹² M'he beneficiat de la lectura de la primera redacció de la síntesi romànica de *moucheron* feta per Mme. Marie-Rose Simoni-Aurembou per a l'*Atlas Linguistique Roman*: per això, li'n dono les més expressives gràcies.

¹³ Vegeu el que diu *Autoridades*: «otros que se crían en el vino ù vinagre, y en la humedad de las cuevas, que no hacen mal alguno.»

¹⁴ En canvi, és diferent aquesta informació del *Dicc. Aguiló*: «*Rantelleta* [València]. Mosquit molt petit que el vi cria.»

MOSTIC

9. *Mostic* sols apareix en alguns punts del Rosselló, on és un evident gal·licisme, que fa la competència, gràcies a l'escola i als mitjans de comunicació, a *moixall* i *mosquit*. El fr. *moustique* ja es documenta el 1654 en un llibre de viatge al Brasil, on designa els mosquits dels països tropicals; més tard, prendrà un valor genèric. La metàtesi a partir de *mousquite*, segons *Trésor*, podria haver estat afavorida per la presència de *tique* «paparra», un insecte també molest.

RANTELL (I VARIANTS)

10. Es tracta d'un mot que presenta força variants formals, que Coromines esmenta: *rantell*, *randell*, *rantella*, *rantelleta*, *randella*, *rendilla*, *rampell*, *rampella*; afegim-hi encara *tarantella* (ALDC).

L'àrea de *rantell* i variants masculines (*randell*, *rampell*) és septentrional, amb exclusió del rossellonès (on imperen, amb força diferent, *moixall*, *-al*, *mosquit*, *cosí*, *mostic*); una isoglossa que abraça diversos punts del Ripollès, la Garrotxa, l'Empordà, el Gironès, la Selva, el Vallès oriental (vegeu el mapa)¹⁵.

El femení, *rantella*, *randella* és més meridional: es troba en punts de la Ribera del Xúquer i de l'Horta de València (*tarantella*); més al nord, sota la variant *rendilla*, ocupa algun punt del Montsià i Baix Ebre, amb un apèndix al Baix Llobregat (Sant Boi)¹⁶.

11. Tenim documentació des del s. XVI:

O. Pou, 1575: «mosquits o *ramells*» (ap. DECat).

M. Agustí, 1617: «no us picaran los dits mosquits o *rantells* banyant-vos la cara ab vinagre» (ap. DCVB).

Labèrnia, 1839: «(*Randell*). Ter[ritorial]. Mosquit»¹⁷.

També apareix usat per Víctor Català en dues obres (*Vida molta*, 1949, 209, ap. DCVB; *Lenin*, ap. DECat) i en dues cartes de Pere Coromines (1900 i 1927, DECat). La procedència d'aquestes testificacions és bàsicament del nord del Principat: el Prior Miquel Agustí era de Banyoles i Víctor Català, de l'Escalà; O. Pou, en citar «mosquits o *rantells*» sembla que segueix la l'ínia habitual d'emparellar amb conjunció explicativa el nom valencià amb el de terres gironines (com «otoño o *tardor*, metxa o *bleve*», etc. [cf. Colon-Soberanas, 1995, 94]); Labèrnia li hauria manllevat el mot, bé que sota *randell*, amb la marca *territorial*; Pere Coromines va viure algun temps a l'Empordà.

¹⁵ També a Tortosa; l'ALDC registra *rendilla* a Ulldecona.

¹⁶ *Rendilla* (Sant Boi de Llobregat, Ulldecona [ALDC]).

¹⁷ Es troba amb la variant *rentell* a Salvat 1912: «Ter [ritorial]. Entom[ologia]. Mosquit».

Figuera (1840) inclou *rantell* en el suplement al seu diccionari, que titula *Diccionariet de vários térmes mállorquins anticuads ó que já no se usan, compost per N., para entèndrer al cèlebre poeta llemosí Ausias Màrc*. Com que el mot no apareix en l'obra del gran poeta valencià (vegeu Hauf 1983), igual que no s'hi troba *algeps* (Colon-Soberanas 1995, 177), hem de pensar que va servir-se d'un glossari d'Ausiàs, com insinua Coromines, engruixit amb altres vocables valencians.

12. Quant a l'etimologia del mot, Coromines en reconeix la dificultat («tantes variants intriguen»). Abans de fer la seva proposta, descarta un seguit d'hipòtesis que demostren la laboriosa consideració del tema («les variants m'hi han fet pensar tota la vida») així com la prolífica sagacitat del nostre etimologista. En donem compte succintament.

1) No pot ser arabisme per manca del sufix en *-ll* o *-lla* en àrab; a més, els noms del mosquit en aquesta llengua (*dubbina*, *baóða*, *dudda*, 'aríf) se n'allunyen;

2) el diminutiu de RICINU «rènec» → RICINELLU > RINICELLU (amb metàtesi) > *renezell presenta dificultats quant a la confusió d'espècies (vegeu, però, &13);

3) els derivats de LATELLA «lladella, cabra» o de LENDINE «llémena» aixequen esculls semàntics (són insectes diferents), morfològics (*LENDICULA no és conegut) i fonètics (la «increïble dissimilació de la L- inicial» [que, tanmateix, no és desconeguda en català: LUSCINIOLU > *rossinyol*, LABRELLU > *ribell*; així com la de sentit invers: RUBRICATU > *Llobregat*, *Rodríguez* > *Llodrigues*);

4) tampoc tenen agafador ARANE-TELA «teranyina», ni l'arbitrari HAERENTE → *HAERENTICELLUS, «pures fabricacions sense base històrica ni toponímica».‡

13. No satisfet per aquestes possibilitats, Coromines torna assetjar la hipotètica ascendència de *rantell* apuntant que podria tractar-se «de formes d'origen mossàrab, filtrades o no a través de l'àrab» amb les quals es justificaria l'alternança *d/t* i *é/í* de la terminació femenina «de les terres de València i de l'Ebre (noms d'unitat en *-a* i col·lectiu àrabic sense)»; d'aquí s'hauria estès cap a les comarques septentrionals. Però després se centra en l'origen onomatopèic semblant al que va donar en llatí tardà ZINZALA (> it. *zanzara*, romanès *zînzar*), *zinzella* a les Glosses de Reichenau, fr. a. *cincelle*, etc. Per a ell, no hi és obstacle una dissimilació *z...z* > *r...z* (canvi que es troba en àrab vulgar) ni el canvi *z* > *d* (registrat en exemples del català: SALICES > *Saldes*, VILLARICELLUM > *Vilarzell*, *Vilardell*). Finalment, la *r*-catalana —diu Coromines— pot no dependre d'una evolució fonètica interna o hispanoàrab «car igual podem admetre (i és el que en conjunt és més raonable) que la base onomatopèica del nostre *rantell* / *randell* / *randilla* fos intermèdia entre la de *zanzara* / ZINZALA i dels it. *rauto-*

lare «panteixar amb ranera»/ *ranto* / *rantegar*, etc.» Semblant grau intermedi tindria *rinxola* (cf. & 15).

14. L'article de Coromines és ric de propostes, però també d'inseguretats. Fins i tot la proposta que ell considera millor, l'onomatopeica, a mi m'esquitxa de dubtes:

1) el tipus onomatopeic ZINZALA només és propi de la Romània oriental (i alguns punts gal·lo-romànics), sense deixar cap resta en el domini ibero-romànic;

2) l'onomatopeia que hauria generar *cuïc*, d'un costat, i *rantell* (o una variant), de l'altre, comprèn dos mots molt distanciat, que es troben a les antípodes fonètiques i, per tant, és baix el grau de confiança que podem atorgar a aquesta darrera forma pel que fa al seu origen onomatopeic, que sol partir d'un so agut (llat. *zinzala*, *zinzire*).

Tenim algun altre camí? Hom està temptat de partir de *rampell*, des de la idea de «accés sobtat de dolor» aplicat a la picada repentina i molesta del moscard¹⁸. Però s'hi oposa la manca de documentació (enfront de la de *rantell*) i la seva localització puntual (*rampell* a Sant Boi, *rampelleta* a Algímia de la Baronia); és evident que cal partir de *randell* (o *rantell*), de testificació anterior, modificat en *rampell* per atracció paronímica de *rampell* «accés sobtat de dolor» o, menys probablement, de *ran-pell*.

Si *rantell* es veu cobert d'ombres en el camí onomatopeic, com el podríem explicar? En totes les variants esmentades hi veiem la presència d'un morfema diminutiu: *-ell*, *-ella*, *-illa*, que estaria en relació amb la dimensió reduïda de la bestioleta, a la qual s'al·ludeix en alguns comentaris o definicions: *randella* «mosquit minúscul» (Sueca, DECat), *rendilla* «espècie de mosquits no perceptibles a simple vista, y que molesten, en gran, ab llurs picades» (Scala Dei, Bru 1887, 157). I aquest sufix el trobem en una de les propostes rebutjades per Coromines: un derivat de RICINU, RICINELLU > *RINICELLU > *renezell > *renzell > *rendell*, *randell*¹⁹; d'aquí s'hauria passat a *rantell*, amb canvi de dental, i a *rampell* per l'homonimització esmentada.

Coromines hi veia l'escull semàntic: era difícil una confusió de dues espècies tan ben diferenciades, la paparra i el mosquit. No manquen tanmateix les interferències entre insectes. Recordem que el llatí SCINIPHES va passar del significat de «arna, corc» al de «mosquit» (cf. & 3) i que el gall. *couza* «arna» prové del llatí CULICE «mosquit». Entre el rèneg i el mosquit hi ha un sema comú: «que xucla sang», car el rèneg (*o re*) no és més que la paparra feta grossa per haver xuclat sang. I del *randell* es diu «que pica de nits» (per a xuclar la sang, naturalment), «molesten ab llurs picades», «insecte més petit que el mosquit,

¹⁸ Com insinua J. Martí (*Boletín de la Sociedad Castellonense de Cultura*, 73, 1996, 351 i nota 37).

¹⁹ Coromines, a l'entrada *rèneg* (DECat), no creu en la metàtesi.

però més molest i veloç», «el que pessiga a la nit», etc. Per si fos poc, el fr. *moustique* és una modificació de *moussquite* potser per influència de *tique* «paparra» (cf. & 8).

Entre totes les hipòtesis exposades, creiem que té més versemblança, sense que això vulgui suposar que la força onomatopèica no pugui haver tingut qualche pes especialment en modificacions formals ulteriors.

MARFULL

15. *Marfull* es troba a la Conca de Barberà i punts de les Garrigues, Baix Ebre i Priorat²⁰. El DCVB dona l'àrea del Camp de Tarragona, Ribera d'Ebre, Urgell i Segarra; Jordi Colomina el registra a Alcoi, amb documentació de finals del s. XIX. També es coneixen les variants mallorquines *marfui* i *marfuit*, que designen varietats d'insectes no identificats²¹.

Estem mancats de documentació antiga del mot. Ara bé: atès que en murcià es troba *marful* i *manful* «insecto volátil, más pequeño que el mosquito, que causa picaduras muy dolorosas» (García Soriano 1932, s.v.), hem de pensar que, no trobant-se aquell mot en aragonès, ha de gaudir d'una bona tradició oral; s'hi veu l'adaptació de la *-ll* final en *-l*, pròpia d'aquell dialecte de base castellana, però amb un substrat lèxic català ben substanciós (cf. García Soriano, 1932, Sempere 1995).

Pel que fa a l'etimologia, Coromines, després de trobar forçat un procés com

*moscallons > *mascullons → *masculls. *margulls x marfull (planta)

(on la metàtesi hauria generat un segment malsonant i d'aquí un fals primitiu creuat amb el nom de la planta) i de citar la suggerència de García Soriano de partir de l'àrab *marfuz* «traïdor, renegat», considera més convincent el compost d'imperatiu

mord - fui (< MORDE + FUGE) «pica (mossega) i fuig»

que és comparat amb el cast. *mordihui* «gorgojo», *mordehuye* «tíjereta», possiblement en un àmbit mossàrab i amb atracció formal del nom de la planta.

²⁰ L'ALDC localitza el mot a Vinajxa i Vimbodí; Plaza (1996), a Barberà, Sarral, Pira, Santa Coloma de Queralt («mosquit que pica molt fort») [per a Sarral, vegeu també BDC, VI, 47]. Per a la localització a Tortosa, vegeu BDC, III, 101; per a Pobolada, DECAt.

²¹ *Marfuit* «Insecte negre, semblant a un escorpi», però alat, de quatre o cinc mil·límetres de llarg i un o dos de gruix (Pàlma) (DCVB); *marfull* [mar'uj] «Insecte de la grossària d'una forma petita, d'abdomen llarguer, que pica molt fort i fa faves semblants a les dels pics de xinxa» (Alaró) (DCVB).

La proposta corominiana, ben enginyosa, no sé si és gaire creïble. *Fui* per *fui*g és propi del ribagorçà (Alcover-Moll 1929-1933) i és difícil que el s. XIII, a Mallorca, hagués arribat aquesta variant arcaica.

S'ha parlat d'una influència del nom de la planta, *marfull*, en àrea ieista *marfui* (< MILLE FOLIUM), en un pla formal. Caldria esbrinar si la relació podia ser semàntica, de referent, és a dir, si el *marfull* «planta» ha generat, per metonímia, el *marfull* «mosquit» (o un altre insecte). És suspecte el tractament ioditzant del *marfui(t)* mallorquí i, d'altra banda, la coincidència, en altres llengües, del nom d'una planta amb el del mosquit: llat. *culex* «planta no identificada, potser l'ínula» (Ernout-Meillet), port. *melga* «alfals» (Saramago-Veny 1997). La freqüentació de certes plantes per part dels mosquits ha produït noms com *moscallonera* a l'Alt Aragó (DECat)²². No sembla que aquest sigui el cas del *marfull*, però un aprofundiment en l'estudi etimològic del mot hauria de contemplar aquesta possibilitat.

RINXOLA

16. Trobem el mot a Cruïlles (ALDC) i Verges (DCVB), amb les variants *grinxola* a Camallera (ALDC) i *ganxola* (Empordà, *Dicc. Aguiló*).

Coromines relaciona *rinxola* amb una base onomatopeica (cf. & 12), de la qual derivarien *rinxolar* «roncar» i *rinxol* «ronc» (DECat, s.v. *rantell*). *Grinxola* i *ganxola* en serien modificacions expressives, la darrera amb probable atracció paronímica de *ganxo*. És possible que *rinxolar* sigui una variant dissimilada de *ronxolar*, derivat de *ronxar* «roncar», verb força estès per l'àrea empordanesa, i que s'apliqués al mosquit pel seu bronzir interpretat com a roncadissa.

MONJA

17. *Monja* és un mot solament registrat a Felanitx (Mallorca) (ALDC). És una classe de moscard, com la *beata*. Si el significat d'aquell mot correspongués al de *beata* «moscardí molt petit que vola silenciosament i xucla la sang de tota mena d'animals» (DCVB), potser trobaríem la motivació en l'actitud simuladora, de gata maula d'algunes beates i monges.

²² Algun dípter, per la relació que té amb una planta, pot haver influït en el seu nom popular, com passa amb l'*olivarda* (*Inula viscosa*): «freqüentment els receptacles florals d'aquesta composta són parasitats del dípter *Myopites olivieri*, que fa perdre les flors i provoca la creixença d'un cecidi globulós; és aquest cecidi, pres com una falsa oliva, el que ha originat el nom de la planta» (F. Masclans, *Els noms de les plantes als Països Catalans*, Granollers-Barcelona, 1981).

TÍNTULA

18. L'alguerès *tintula* (pronunciat [tintura]) procedeix del sard *tintula* (< llat. ZINZALA), amb nombroses modificacions fonosimbòliques (*tsintsula*, *sint-siri*, *sintxu*, etc.; Wagner, DES, II, 546 b).

DISTRIBUCIÓ AREAL

19. Des del punt de vista geolingüístic, observem un predomini quasi absolut de *mosquit*, mot instal·lat al domini de bona hora i convivent en algunes àrees i punts isolats amb altres significants, a voltes de significat específic.

Moscard, mot antigament documentat (s. XIV), resta avui només a les Balears (on *mosquit* coneix un altre valor), com a testimoni d'un estrat primitiu comú al català continental (Catalunya, València), si jutgem per les atestacions de Bernat Metge i F. Eiximenis.

Moixall, -al, propi del Rosselló, és tributari de l'adstrat occità, com probablement el puntual *mosquill*; els esporàdics *mostic* i *cosí*, de la mateixa àrea i de segell modern, procedeixen del superstrat francès.

Rantell (amb *randell* i *rampell*) ocupa una àrea septentrional triangular que té el vèrtex inferior a Campins i els superiors a Planoles i Llançà. Les formes femenines del valencià, *rantella* i les seves variants *rantelleta* i *tarantella* no crec que siguin creacions independents sinó que probablement obceixen a fets d'una antiga colonització des del Principat; igualment passa amb *randilla*, que trobem al Baix Llobregat i al Montsià.

El cas de *marfull* (Arbeca [Conca de Barberà]) fa pensar en una transferència des de terres nordoccidentals cap a terres valencianes i després murcianes, atesa la presència de *marful*, *manful* en aquest dialecte, presència que no es pot explicar ni per l'aragonès ni per l'andalús, que desconeixen aquest mot; l'etimologia aràbiga, d'altra banda, que explicaria les formes catalana i murciana independentment per un ascendent semític comú i no per un trasllat humà des del Principat, no sembla satisfactòria.

El tipus *coï(n)* campa pel Matarranya i connecta amb el Camp de Tarragona, transfigurat per l'onomatopeia en *cuït*, *cuïc* i fins i tot *uït*.

Rinxola, *grinxola* i *ganxola* són variants puntuals del català central costaner. *Tintula*, de l'Alguer, és, com ja hem dit, un manlleu al sard.

ELS SIGNIFICANTS DE «MOSQUIT» I LA NORMATIVA

20. Respecte al diccionari normatiu, Fabra dóna prioritat a *mosquit*, forma abassegadorament majoritària, però també, tot aplicant el criteri participatiu d'inclusió d'altres formes dialectals, introdueix: *moscard* (al *Diccionari Ortogrà-*

fic afegeix «= mosquit», per a orientació semàntica i evitar així una confusió amb *moscarda*), de tradició escrita i avui balear; *rantell*, també documentat des del s. XVI i amb una àrea respectable (amb les seves variants femenines); *marfull* i *cuïc*, ambdós de probable tradicionalitat atesa la presència del primer en murcià i la condició de congènere amb el fr. *cousin* del segon (tots aquests significants ja apareixen al *Diccionari ortogràfic* de 1917, tret de *cuïc*, que no s'hi troba fins l'edició de 1931).

Queden fora del susdit diccionari evidentment variants formals, com *rantella*, *randilla*, *rampell*, o mots d'àrea insignificant, com *rinxola* i les seves variants (*grinxola*, *ganxola*).

CONCLUSIONS

21. 1) Des del punt de vista dialectal, geolingüístic, hem pogut traçar la distribució geogràfica dels diversos significants corresponents a «mosquit», tot enriquint la llista onomasiològica amb algun altre significat.

2) Quant a l'aspecte etimològic: *a)* no queda clar si *mosquit* és d'origen castellà o de formació autòctona; les formes afins del gascó i del friülà potser ens inclinarien per aquesta darrera alternativa; *b)* *coïn*, amb una nasal final, que podria ser etimològica atesa la condició d'àrea lateral del Matarranya, sembla abonar l'etimologia de *CULICINU —desestimada per Coromines—, modificada, això sí, per la força onomatopeica; *c)* *rantell* presenta tantes dificultats com intents de solució; no creiem que la proposta onomatopeica de Coromines tingui prou consistència i, en canvi, creiem més versemblant la que ell mateix rebutjava (< *RINICELLU), que hem intentat fer acceptable en la seva motivació semàntica; *d)* el MORDE - FUGE de *marfull* és ben enginyós, però topa amb esculls fonètics; d'altra banda, la relació amb la planta és ara com ara opaca.

Pel que fa als elements de la motivació, notem l'absència de semantismes entorn a la idea de «musica», «xuclador». «lladre», «comes», que ha estat productiu en altres llengües (Saramago-Veny 1997).

3) Quant a relacions interdialectals (i interlingüístiques): *a)* *rantell* sembla haver-se projectat cap al valencià *rantella* i variants; *b)* el valencià i murcià *marful* ha de ser tributari del *marfull* nord-occidental; *c)* *moixall* ha descendit de l'àrea occitana.

4) Quant a la normativa, Fabra va incloure al diccionari general els mots de major extensió i arrelament (*mosquit*, *moscard*, *rantell*, *marfull*) o que, per lingüística romànica, eren presumiblement tradicionals (*cuïc*); una actitud participativa que la Secció Filològica de l'Institut d'Estudis Catalans ha aplicat a fons en el seu recent *Diccionari de la Llengua Catalana* (Barcelona, 1995) tot desenvolupant els criteris que ja eren presents en el gran codificador de la llengua (IEC 1996, 81-83).

REFERÈNCIES BIBLIOGRÀFIQUES

- ALCOVER, Antoni M. i FRANCESC DE B. MOLL. (1929-1933): «La flexió verbal en els dialectes catalans». *Anuari de l'Oficina Romànica de Lingüística i Literatura*, 2-5.
- ALDC: *Atlas Lingüístic del Domini Català*, Universitat de Barcelona-Institut d'Estudis Catalans, (en curs d'elaboració).
- ALIBERT, Louis (1966): *Dictionnaire occitan-français*, Toulouse, Institut d'Études Occitanes.
- BARRIUSO, Emilio (1986): *El léxico de la fauna marina en los puertos pesqueros de Asturias central*, Oviedo, Instituto de Estudios Asturianos.
- BLOCH-WARTBURG: BLOCH, O. i WARTBURG, Walter von: *Dictionnaire de la langue française*, Paris, Presses Universitaire de France.
- BRU SANCLEMENT, Joan (1887): «Variants de paraules catalanes recullides en una excursió al Priorat de Scala Dei», in *Miscelánea folk-lòrica*, Barcelona, 152-157.
- BUSA-NEBRIJA: BUSA, Gabriel i NEBRIJA, Elio Antonio de: *Diccionario latín-catalán y catalán-latín (Barcelona, Carles Amorós, 1507)*, estudio preliminar por G. Colón y A.-J. Soberanas, Barcelona, Puvill Libros, 1987.
- BULBENA, Antoni (1919): *Diccionario catalán-castellano*, Barcelona.
- BUYSSENS, Erik (1965): *Linguistique historique*, Bruxelles-Paris.
- COLÓN, Germà y SOBERANAS, Amadeu J. (1995): *Panorama de la lexicografia catalana*, Barcelona, Enciclopèdia Catalana.
- DCVB: ALCOVER, Antoni M. i MOLL, Francesc de B. (1930-1962): *Diccionari català-valencià-balear*, Palma de Mallorca, Editorial Moll.
- DECat: COROMINES, Joan (1980-1991): *Diccionari etimològic i complementari de la llengua catalana*, Barcelona, Curial.
- DECH: COROMINES, Joan y PASCUAL, José A. (1980-1981): *Diccionario crítico etimológico castellano e hispánico*, Madrid, Gredos.
- DES: WAGNER, Max Leopold: *Dizionario etimologico sardo*, Cagliari, 1989.
- ERNOUT-MEILLET: ERNOUT, A. i MEILLET, A. (1985): *Dictionnaire étymologique de la langue latine. Histoire des mots*, 4e éd., Paris, Klincksieck.
- ESTEVE 1801: ESTEVE, J.; BELVITGES, J. i JUGLÀ, A. (1801): *Diccionario catalán-castellano-latín*, Barcelona.
- FEW: WARTBURG, Walther von (1928): *Französisches Etymologisches Wörterbuch*, Bonn, Leipzig-Berlin, Basilea.
- FIGUERA, Pere Antoni (1840): *Diccionari mallorquí-castellà*, Palma.
- FITER, Joseph (1913): *Enciclopèdia moderna catalana*, Barcelona.
- GALLART, J. (1994): *Llengües en contacte a Perpinyà a finals del segle XIX. El vocabulari de les «catalanades» d'Un Tal*, tesi doctoral, Universitat Autònoma de Barcelona.
- GARCÍA DE DIEGO, Vicente (1985): *Diccionario etimológico español e hispánico*, 2.ª ed., Madrid, Espasa-Calpe.
- GARCÍA SORIANO, Justo (1932): *Vocabulario del dialecto murciano*, Madrid.
- GRIERA *Tresor*: GRIERA, Antoni (1935-1947): *Tresor de la llengua, de les tradicions i de la cultura popular de Catalunya*, 14 vols., Barcelona.
- HAUF, Albert (1983): «El lèxic d'Ausiàs March: primer assaig de valoració i llista provisional de mots i de freqüències», *Estudis de Llengua i Literatura Catalanes*, 6 [*Miscel·lània Pere Bohigas / 3*], Abadía de Montserrat, 121-224.

- LABÈRNIA, Pere (1839): *Diccionari de la llengua catalana*, Barcelona.
- LACAVALLERIA, Joan (1696): *Gazophylacium Catalano-latinum*, Barcelona.
- MISTRAL, Frédéric (1878-1886): *Lou tresor dóu Felibrige ou Dictionnaire Provençal-Français*, Aix-en-Provence.
- MONTAÑA, Maria-Teresa (1991): *Els noms de llocs sotaiguats de la mar sitgetana a la rapitenca*, 3 vols., Diputació de Tarragona.
- MONTOLIU, Manuel (1915): «Estudis etimològics i lexicogràfics», *Bulletí de Dialectologia Catalana*, 3, 40-51.
- PLAZA, Carme (1995): *La parla de la Conca de Barberà*, Tarragona, Institut d'Estudis Tarraconenses.
- Quintilingüe: Una Societat de Catalans, Diccionari català-castellà-llatí-francès-italià*, Barcelona, 1839.
- REICHHOLF-RIEHM, Helgard (1986): *Insectos y arácnidos*, Barcelona, Blume.
- REW: MEYER-LÜBKE, Wilhelm (1930): *Romanisches Etymologisches Wörterbuch*, 3.^a ed., Heidelberg.
- REY, Alain (1994): *Dictionnaire historique de la langue française*, Paris, Le Robert.
- SALVAT (1935): *Diccionari enciclopèdic de la llengua catalana*, Barcelona, Salvat, 1934-1935.
- SARAMAGO, João i VENY, Joan (1997): «Synthèse romane de moustique», in Contini, Michel, et Tuaille, Gaston, *Atlas Linguistique Roman*, 2 (sous presse).
- SEMPERE, Juan Antonio (1995): *Geografía lingüística del murciano con relación al substrato catalán*, Murcia, Real Academia Alfonso X el Sabio.
- TORRA, Pere (1640): *Dictionarium vel thesaurus catalano-latinus*, Barcelona.
- VENY, Joan (1980): «Sobre els occitanismes del rossellonès». *Actes del Cinquè Col·loqui Internacional de Llengua i Literatura Catalanes*, Abadía de Montserrat, 441-489.
- (1982): *Els parlars catalans. Síntesi de dialectologia*, 3.ª ed., Palma de Mallorca, Ed. Moll.
- (1985): «Etimologia ictionímica: El català *petarc* "Crenilabrus scina"», in J. L. Melena (ed.), *Symbolae Ludovico Mitxelena Septuagenario oblatae*, Vitoria, 753-761.
- (1997): «Les noms catalans du *Bothus podas* (Delaroche, 1809) et d'autres pleuronectiformes». *Les zoonymes* (Actes du colloque de Nice), sous presse.
- VILARRÚBIA, Joaquim (1989): *Els nostres insectes. Converses de divulgació entomològica*, Barcelona, Barcino.
- ZAHRADUÍK, Jiri y CHVÁLA, Milan (1990): *La gran enciclopedia de los insectos*, Praga, Susacta Eds.

II. FILOLOGÍA

